

Ковтун Н. Співвідношення образів дохристиянських богів (Сварога і Дажбога) з архетипом культурного героя в українській духовній традиції / Ковтун Наталія // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 4. – С. 68 – 72.

УДК 213-145

Н.М. Ковтун

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
(Житомирський державний університет)

Співвідношення образів дохристиянських богів (Сварога і Дажбога) з архетипом культурного героя в українській духовній традиції.

На основі дослідження української духовної традиції досліджується співвідношення образів дохристиянських богів Сварога і Дажбога з архетипом культурного героя. Функція творення в діяльності культурного героя виявляється в межах перетворюючої діяльності Сварога і Дажбога, що втілюється у мотивах створення людини, організації перших державних утворень, встановлення інституту шлюбу та дарування цивілізаційних благ.

В умовах незворотного руху людства до постіндустріального суспільства відбуваються кардинальні зміни світоглядних засад сучасної людини, котрі супроводжуються нівелюванням традиційних засад суспільного розвитку. Якщо основа будь-якої світоглядної системи підринається, знецінюється, ставиться під сумнів, "істинне" знання розривається на фрагменти, позбавляється єдності, а то й зовсім вилучається із духовної традиції. У такій атмосфері стає можливим маніпулювання масовою свідомістю. На основі новітньої міфології утверджуються ідеї переваги однієї нації чи суспільної верстви над іншою. Основою такої ідеології є віра у провідну роль вождя, образ якого містить у собі ключові атрибути міфічного культурного героя.

Одночасно актуальність дослідження архетипу культурного героя в українській духовній традиції визначається ще й тим, що поступ у тій чи іншій соціокультурній сфері детермінований не тільки об'єктивними чинниками, а й суб'єктивною націленістю людини на перетворення. Відтак з'ясування джерел формування та особливостей і механізмів функціонування архетипу культурного героя-упорядника в українській духовній традиції уможливило спрямування творчої енергії сучасного українського соціуму в конструктивне русло на шляху націєтворення та державотворення.

Говорячи про ступінь наукової розробки проблеми архетипу культурного героя в українській духовній традиції доцільно зауважити, що в філософській літературі вона представлена роботами В. Давидюка, В. Войтовича, О. Гриценка, Н. Жмуд [1]. У працях вказаних дослідників образ культурного героя виводиться з образу первісного чаклуна-змієборця та образу "першолюдини", засновника традицій, деміурга. Поряд з цим увага зазначених авторів концентрується навколо проблеми трансформації образу культурного героя в етнічного й національного героя, героя-бунтівника та героя-громадянина. Доречно зауважити, що вказані дослідження торкаються лише окремих аспектів проблеми. Натомість проблема співвідношення образів східнослов'янських дохристиянських богів з архетипом культурного героя в українській духовній традиції залишається мало дослідженою.

Метою дослідження є філософсько-культурологічний аналіз співвідношення образів дохристиянських богів і архетипу культурного героя в українській духовній традиції.

Архетип культурного героя як один із засадничих елементів української духовної традиції простежується в образах дохристиянських богів, християнських святих,

билинних та епічних героїв, видатних діячів давньоруської епохи та доби козацтва. Його атрибутика виявляється і в образах діячів періодів нової і новітньої історії України. Однак підґрунтям для реконструювання цілісного образу культурного героя в українській духовній традиції є образи східнослов'янських богів (Сварога, Дажбога, Велеса-Волоса та Перуна), у діяльності яких чітко простежується функціональна атрибутика героя-захисника й героя-упорядника. Означений комплекс атрибутів втілюється в трихотомічній соціофункціональній моделі діяльності культурного героя, що виражається в захисній, креативній і сакральній функціях. В межах української духовної традиції захисна функція культурного героя виявляється у діяльності богів-змієборців, богатирів билинного епосу, козацьких і опришківських ватажків історичної доби. Натомість функція творення у діяльності культурного героя визначається через мотиви космогонічного першотворення, впорядкування ландшафтних форм, створення людини, добування першопредметів, дарування цивілізаційних благ. У свою чергу сакральна функція у діяльності культурного в українській духовній традиції простежується в подорожі міфічного героя в "інший світ" і в його двобої із супротивником "на мосту".

У давньослов'янській міфології одним з найдавніших образів є Сварог – бог неба, бог небесного та земного вогню, бог-коваль, "твастир", першотворець. Саме на це вказує етимологія імені Сварога. Згідно з першою гіпотезою ім'я бога походить від санскритського "свар" (небо), згідно з другою – "сва-рог" – це той, що все породив [1: 113]. Визначний український мовознавець О. Потебня висловив припущення, що Сварог як божество вогню-грому, дарувальник родючості полів, багатства, покровитель шлюбу, ймовірно, був і богом смерті [3: 103]. Відтак вказані характеристики засвідчують не лише покровительство Сварога над сферою першотворення, а й вказують на сакральну функцію у його діяльності. На користь переваги "жрецької", а не "військової" сфери (згідно з трихотомічною теорією Ж. Дюмезіля) у діяльності Сварога-ковалю вказує й етимологія слова "kovati". Слов'янські мови, втратили початковий смисл у сфері ковальства, адже спочатку праслов'янське kovati означало мистецтво в цілому, зокрема і магічне [4: 158]. На користь цієї гіпотези засвідчує і віра давніх слов'ян, що душі померлих відлітають на "луки Сварожі", тобто у царство мертвих.

Встановлення християнства спричинило витіснення, заборону не тільки вшанування дохристиянських богів, а й сувору заборону вживання їх імен. В українській фольклорній традиції з часом вони трансформувалися в образи християнських святих. Однак слід зауважити, що в українській традиції збереглися прямі свідчення про існування одного з найдавніших богів астрального культу Сварога. Наприклад, про це засвідчує образ бога вогню Цура, (староукраїнське "сур" – блиск неба у значенні зодіаку або Сонця, що летить крізь 12 сузір'їв), зображений в олтарі Софійського собору в Києві за допомогою символічних свастик [5: 45]. На цій підставі можемо припустити тотожність образів Цура (Сура) із богом Сварогом. Тим більше, що його часто ще називають не лише "батьком богів", а й зодіаком, атрибутом якого є солярний символ свастики.

Подібний шлях трансформації образу Сварога у фольклорі непоодинокий. Свого часу І. Нечуй-Левицький припустив, що образ Господаря з українських колядок, відповідає старшому серед інших богів, до якого сходяться інші боги, як до князя з'їжджаються на гостину бояри. "Пан Господар то давній найстаріший бог світла або неба, похорий на індійського Варуну, котрий збудував мир і вивів на небо сонце і зорі; то давній бог Сварог, бог світла, старший од усіх богів, батько Дажбога" [6: 10].

Після хрещення Київської держави Сварог як першоковаль був поступово витіснений в українській міфоепічній традиції християнськими святими Кузьмою і Дем'яном. На тотожність Сварога і щойно згаданих святих вказує злиття у народній свідомості обох святих у єдиний образ Кузьмо-Дем'яна, адже в давньоіндоєвропейській традиції спочатку існував якраз образ єдиного небесного бога ковалю. До функціональної сфери вказаних святих перейшли також функції дарувальника усіх культурних благ і покровителя шлюбу. Одночасно, на думку О. Потебні, перебрали на себе риси Сварога

святі Борис та Гліб, які вважалися засновниками землеробства і творцями першого плуга для людей [3: 98].

Слід зауважити, що за глибокими переконаннями давніх народів, зокрема індоєвропейської мовної сім'ї, люди отримали вміння ковати метали, виготовляти з них знаряддя праці та зброю від небесних богів-ковалів. Зв'язок коваля, котрий обробляє залізо, з небом знаходить пояснення, коли згадати, що метал метеоритного походження був відомий набагато раніше індоєвропейським народам, ніж метал, який видобувається з руди. Ось чому у міфологічних системах простежується тісний зв'язок між богом неба (богом-громовиком) та небесним ковалем, між блискавкою – зброєю громовика та зброєю, викуваною земним ковалем. Тому й не дивно, що така зброя набувала форми палиці (булави) або ж молота.

Професія коваля у міфопічній традиції індоєвропейських народів оточена аурую таємничості. Общини, сім'ї ковалів суворо оберігали свої професійні таємниці. Ковалі виконували важливу господарську роль в общині індоєвропейців, їх вшановували, однак одночасно побоювались їх таємничої сили володарів вогню. Житла ковалів часто стояли на межі поселення, що засвідчувало певну віддаленість, відстороненість ковалів від власного соціуму та наближеність їх до зовнішніх стихійно-хаотичних сил природи, могутність яких виявлялася найбільше за межами людського поселення. На підставі цього формуються два опозиційні, діалектично протилежні, підходи до розуміння ролі коваля. Перший – позитивний, згідно з яким коваль постає як надприродний творець, "твастир" заліза та інших предметів цивілізації. Другий підхід – негативний, оскільки коваль розглядається як носій таємничих, незрозумілих, небезпечних, стихійних сил природи, втілених у стихіях води і вогню.

Згідно з давньослов'янською міфологією бог-коваль Сварог заселив землю і створив перших людей із каменю. Доказів згаданої теорії залишилося не так багато. Один з них знаходимо у дослідженні фольклориста С. Максимова, котрий описує молодіжну гру, яка проводилася з 19 грудня до 19 січня (з 6 грудня до 6 січня за ст. ст.). Називалася вона "Грою в коваля". У хату, де збиралася молодь, ввалювався натовп хлопців із вимашченими сажено обличчями та причепленими до лиця сивими бородами. Поперед них виступав коваль, одягнений лише в нижні штани. У руках він тримав великий дерев'яний молот. За ковалем вносили високу лавку, покриту широким покривалом, під яким ховалися п'ять-шість дітей. Коваль ходив хатою і вихвалявся, що може зробити будь-що, навіть вміє "старих на молодих переробити". Після цього він наказував одному зі "старих": "Лізьно, ти, старий чорте, на наковальню, я тебе перекую". Старий ховався під пологом, коваль бив по лавці, а з-під пологу вискакував підліток. Після того, як усіх старих перекували, коваль запитував у кожної дівчини, що їй викувати. Дівчата мали що-небудь замовити, а згодом, викупляючи заготовлене, поцілувати коваля [7: 13]. На прадавній характер гри вказує те, що відбувалося вона у період святкувань, коли за східнослов'янськими міфологічними уявленнями бог-коваль Сварог (Кузьмодем'ян) опускав небесний Плуг (сузір'я Оріона) на землю. Це позначало дохристиянське Різдво Світу. Ось чому в українських колядках, котрі співаються у розпал зими, йдеться саме про створення світу голубами чи соколами. До того ж перековування "старих" у грі засвідчує причетність небесного коваля Сварога до створення перших людей.

Свідчення про те, що небесний коваль Сварог подарував людям перший плуг і став у такий спосіб засновником орного землеробства, знаходимо і в інших зразках української міфопічній традиції. Так згідно з даними фольклористики, звечора проти Різдва українські господарі вносили плуга до хати та імітували оранку, наспівуючи спеціальні колядки. Пов'язане це з давнім культом плуга, який відзначався українцями 1 листопада. Після прийняття християнства на цей день церква призначила свято Кузьми і Дем'яна. У християнській традиції згадані святі опікувалися переважно лікуванням хворих, а на давньоукраїнському ґрунті, як уже зазначалося стали заступниками небесного бога-ковалів Сварога. Появу "небесного Плуга" (сузір'я Оріона) 1 листопада і час його падіння на

землю у свято Сварога (25 грудня) давні астрономи визначили на підставі спостережень за зірками сузір'я Плуга-Оріона. "Українці вбачали в сузір'ї Оріона не лише небесний плуг, а й інші сільськогосподарські атрибути, а звідси й назва його – *Ченігу, Полиця* (частина плуга), *Граблі* [8: 163]." За твердженням українського дослідника О. Знойка 1 листопада Плуг з'являється на небі о 22-й годині вечора і стає добре помітним. Заходить це сузір'я на небосхилі о 10-й годині ранку. Чим ближче до Різдва, тим раніше і краще увечері видно зірки небесного Плуга. У грудні це сузір'я сходить а 19-й годині вечора та заходить о 7-й годині ранку [5: 59-60]. 25 грудня на дохристиянське свято Сварога (Різдва Світу) сузір'я Плуга ніби "лежить" на горизонті і збирається упасти на землю.

На підставі цього у давніх слов'ян з'являється вірування про те, що Сварог як небесний бог-деміург і культурний герой дарує людям на землі перший плуг. З його приводу нагадаємо, що згідно з Геродотом, у давніх скіфів існував культ Золотого Плуга, котрий начебто впав із неба [9: 181]. Зауважимо, що багато українських дослідників вважають, що під назвами "скіфів-орачів" та "скіфів-землеробів" приховувалися протослов'янські племена, які перебували у залежності від власне іраномовних царських скіфів та скіфів-кочовиків.

Мотиви падіння на землю Сварожого плуга знаходимо у "Повісті минулих літ", де оповідається про панування першого земного бога-царя Сварога (Гефеста). Автор "Повісті..." зазначає, що за його правління у землі єгипетській з неба впали кліщі, після чого люди стали "кувати оружжя, бо раніше від того вони палицями і каміннями билися. Поряд із цим, Сварог встановив у східнослов'янських племен інститут моногамного шлюбу, наказавши "одному мужеві одну жону мати, а жінці за одного чоловіка виходити заміж". Якщо ж хто це порушить, то "нехай вкинуть його в піч огненну" [10: 174]. Таким чином, як культурний герой Сварог не лише постає як творець цивілізаційних здобутків, знарядь праці та зброї, а й як фундатор інституту моногамного шлюбу і божество, котре суворо карає за недотримання, встановлених законів.

Співвідношення бога неба і вогню Сварога із встановленням інституту шлюбу пов'язане з уявленням про грозу, як битву громовика з хмарою, яку він вражає перунами-стрілами. Ця битва, за твердженням О. Потебні, трансформувалася у шлюб громовика і хмари, яка у процесі розвитку міфологічних уявлень стала землею [3: 102]. У пізніших переказах бог, котрий виконує весілля неба і землі, кує його не лише для себе, а й для людей. Одночасно так само, як бог, що виконує плуг-символ шлюбу, "...так і коваль весілля первісно тотожний з женихом [11: 390]." На підставі цього плуг як символ орання землі розглядається як утілення шлюбу небесного бога-коваля з землею та символом людського шлюбу. Нагадаємо, що плуг як атрибут Кузьми і Дем'яна використовувався в українських замовляннях з метою привороту нареченого й укладення шлюбу. Задля цього "... дівчина мала вкрати підволоку від плуга, і обійшовши тричі із нею навколо власної хати, мала читати відповідне замовляння [12: 220]." До того ж за відсутності священика в українців було заведено звертатися до коваля задля укладення шлюбу.

Загалом вище згадані характеристики Сварога дозволяють зробити висновок, що здійснюючи функції першотворення людей та перших знарядь праці він уподібнюється давньогрецьким культурним героям (Прометею, Дедалу та ін.), які були винахідниками ремесел, знарядь праці та різноманітних пристроїв.

Функції культурного героя властиві також і для діяльності давньослов'янського Дажбога. У східнослов'янській міфології Дажбог є богом, котрий був уособленням сонця. Він був внесений до переліку семи головних східнослов'янських богів під час релігійної реформи 980 року князя Володимира Великого. Як самодостатня космогонічна сутність Дажбог постає в розмаїтті міфопоетичних образів, атрибутів та символів, котрі є ознаками первісного буття на різних рівнях циклічності. За твердженням українського дослідника М. Ткача, "... як узагальнюючий міфосимвол Дажбог поєднує в собі весь спектр оптичних явищ та фізичних видозмін у межах поєднання світла і води [13: 100]." Власне на основі цього виводилася думка, що Дажбог подарував людям календар і систему літочислення. У

системі світобудови "... Дажбог виявляє себе явищами зародження нових зір та сузір'їв, утворенням галактичних туманностей, квазарів тощо, у довкіллі його функції простежуються в явищах активного пробудження природи, заломлення світла, фотолюмінісценції, фотоефекту, розкладання та розсіювання світла [13: 100]."

Одночасно, як зауважує визначний дослідник дохристиянських вірувань східних слов'ян Б. Рибак, Дажбог – дарувальник благ, "deus dator", покровитель руських князів або народу на чолі з князями. Порівняно з Хорсом Дажбог-Аполлон – божество більш об'ємне, пов'язане із сонячною стороною природи, з річним сонячним циклом [14: 440-441]. Слов'янський Дажбог близький до давньогрецького Аполлона, адже обидва були богами сонячного світла, котрі створювали умови життя на землі та обдаровували людей різними благами. Священими тваринами і Аполлона, і Дажбога були вовки і лебеді.

В якості прадавнього джерела для формування образу Дажбога, на думку В. Топорова, можна вбачати міфологізовану фігуру дарувальника (розподільця) різноманітних благ, до якого звертаються з відповідними проханнями у ритуалі, в молитві, в побажанні [15: 529]. Безпосереднім підтвердженням функцій Дажбога як культурного героя є власне ім'я бога, котре з'явилося на основі складання дієслова "дати" та слова "бог", що й засвідчує роль творця, дарувальника соціальних та культурних благ. Однак, прямих свідчень про подібні функції Дажбога залишилося вкрай обмаль, зокрема внаслідок християнізації Київської Русі.

Прийняття християнства докорінно змінило розвиток української міфологічної традиції, спричинивши уникання, завуальованість назв міфологічних персонажів, що передавалися в усній народній творчості. Внаслідок цього до нашого часу дійшли лише поодинокі зразки фольклору, де вживаються назви дохристиянських богів. Чи не єдиним зразком безпосереднього вживання імені Дажбога у фольклорній традиції XIX-XX ст. є весільна пісня про зустріч нареченого із Дажбогом, яка відбувається "межи трьома дорогами" [16: 242], що засвідчує функцію Дажбога як покровителя доріг. Втілення Дажбога в образ нареченого або хлопця-орача уособлює його первісну функцію творення – як орач дає життя новій ниві, як наречений є продовжувачем роду, так і Дажбог є символом творення світоустрою, символом виокремлення буття із первісного хаосу. З цього приводу нагадаємо, що образ Дажбога співвідноситься у давньогрецькій міфології з Аполлоном, покровителем доріг, засновником містобудування й розмежування земель. Дажбог є богом сонця, сином неба-Сварога, так само, як і в давньогрецькій міфології Аполлон-сонце був сином громовика Зевса. І Дажбог, і Аполлон є богами другого покоління богів. Поряд з цим слов'янський Дажбог перебирає на себе функції батька Сварога, так само, як за пророцтвом Прометея мав це зробити Аполлон, скинувши батька Зевса з престолу.

Згідно з "Повістю минулих літ" після правління Сварога "царствував син його, на ймення сонце, – що його зовуть Дажбогом" [10: 174]. За правління Сварога, а найповніше в епоху Дажбога люди стали шанувати закони, було встановлено інститут шлюбу, почалося виробництво металевої зброї. У "Повісті..." з часом земного правління Дажбога пов'язані також наступні події: "начаша человеци дань давати цесарем", з'явилися люди "богатые и в сану сущие" [10: 174]. Далі у "Повісті..." знаходимо оповідь про суворе дотримання за часів правління Дажбога законів Сварога щодо порушників моногамності шлюбу, яких вкидали живцем у "піч огненну". Підсумовуючи автор відзначає, що після цього "настало непорочне життя..." [10: 174]. Таким чином, як культурний герой, Дажбог є фундатором системи законів, які стали основою формування первісної людської організації, організатором першопочатків державного устрою. Одночасно він вважався гарантом існування інституту моногамного шлюбу.

Дажбог вважався, окрім усього, і першопредком, родоначальником східнослов'янських племен. Зокрема, у "Слові про Ігорів похід" руські князі названі "внуками Дажбоговими", що у міжусобних чварах віку позбавлялися [17: 14]. Слід зауважити, що так само, як і в давньоскандинавській міфологічній традиції, за якою Один є

першим земним царем, а його родичі наступними царями, східнослов'янський Сварог розглядається як перший земний цар і законодавець, а Дажбог – як його наступник.

В цілому є всі підстави вважати, що в образах давньослов'янських богів Сварога і Дажбога прослідковуються риси культурних героїв. Зокрема у діяльності Сварога як творця перших людей і дарувальника перших знарядь праці, фундатора інституту шлюбу та першого земного царя чітко простежується функція творення, властива для діяльності міфічного культурного героя. Поряд з цим як культурний герой Дажбог є першопредком давніх слов'ян, покровителем князів "дажбожих онуків" та народу в цілому. Він є засновником системи державного устрою, шляхів сполучень та будівництва в цілому, укладачем та "гарантом" інституту моногамної сім'ї, а відтак і покровителем весіль та женихів. У соціальному бутті Дажбог виявляє себе в утворенні нових поселень, заснуванні нових держав, зародженні нових ідей, нових суспільних формацій.

Література:

1. Давидюк В. Українська міфологічна легенда. – Львів: Світ, 1992. – 176 с.; Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.; Жмуд Н. Формула "культурний – етнічний – національний герой" як один з механізмів створення українського виховного ідеалу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вип. 5. Серія: Історія. – Вінниця, 2003. – С. 175 – 177.; Гриценко О. "Своя мудрість". Національні міфології та "громадянська релігія" в Україні. – К.: УЦКД, 1998. – 184 с.
2. Історія релігії в Україні в 10 т. – Т.1.: Дохристиянські вірування. Прийняття християнства / За ред. Б. Лобовика. – К.: Центр духовної культури, 1996. – 384 с.
3. Потебня А. Символ и миф в народной культуре / Сост., подгот. текстов, статья и комментарии А. Топоркова. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.
4. Иванов В., Топоров В. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. – М.: Наука, 1974. – 341 с.
5. Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні. 2-е вид. – К.: Молодь, 2004. – 336 с.
6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К.: Обереги, 1992. – 88 с.
7. Максимов С. Крестная сила. Нечистая сила. Неведомая сила: Трилогия. – Кемерово: Кемеровское книжное издательство, 1991. – 351 с.
8. Ужченко В. Народження і життя фразеологізму. – К.: Радянська школа, 1988. – 279 с.
9. Геродот Історії в 9 кн. – Кн 4. / Пер., передмова та примітки А. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 180-229.
10. Повість минулих літ // Літопис руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відповід. ред. О. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 1-178.
11. Потебня А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 622 с.
12. Ви зорі-зориці...; Українська магічна поезія: (Замовляння) / Упоряд. М. Василенко, Т. Шевчук. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
13. Ткач М. Володимирові боги: міфологічний зміст та систематизація головних персонажів язичницького культу. – К.: Український Центр духовної культури, 2002. – 192 с.
14. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 782 с.
15. Топоров В. Святость и святые в русской духовной культуре в 2-х т. – Т. 1. – Первый век христианства на Руси. – М.: Гнозис, 1995. – 874 с.
16. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упорядк., передмова та переклади М. Москаленка. – К.: Дніпро, 1988. – 294 с.

17. Слово про Ігорів похід / Слово о полку Игореве / Пер. М. Рыльского. – К.: Дніпро, 1982. – С. 5-34.

Ковтун Н. Соотношение образов дохристианских богов (Сварога и Дажбога) с архетипом культурного героя в украинской духовной традиции. На базе исследования украинской духовной традиции анализируется соотношение образов дохристианских богов Сварога и Дажбога с архетипом культурного героя. Функция творения в деятельности культурного героя рассматривается в контексте творческой деятельности Сварога и Дажбога, что выражается в мотивах творения первых людей, организации государств, организации института брака и дарования цивилизационных благ.

Kovtun N. Correlation of the Pre-Christian Gods Images (Svarogh and Dazhbogh) and the Cultural Hero Archetype in Ukrainian Spiritual Tradition. On the basis of Ukrainian spiritual tradition investigation correlation of pre-christian god's Svarogh and Dazhbogh images with the cultural hero archetype is studied. Creative function in the cultural hero activity is studied in the context of the Svarogh and Dazhbogh transformative activity embodied in the motives of a human creation, states foundation, marriage institution establishment and civilization benefits presentation.